

הכנס המדעי ה-17
מחקר, עיון ויצירה באורנים – תשע"ו

נוף, קרקע והתיישבות :
חידושים במחקר ארץ ישראל [בעת החדשה]

דברי פתיחה : יחיאל לקט, ראש מכון קק"ל
יו"ר : ארנון מדזיני

**אידיאולוגיה ונוף סמלי: קבורתם בשנית של אנשי שם יהודיים
באדמת ארץ ישראל, 1904-1967**

**Ideology and symbolic landscape in the reinterment of Jewish notables in
Israel, 1904-1967**

ההרצאה תעסוק בשנים המכוננות של עיצוב הנוף הסמלי הישראלי, העשורים האחרונים שלפני קום מדינת ישראל והעשורים הראשונים שלאחר הקמתה, ותדון בהלוויותיהם השניות (ואף השלישיות) של כמה עשרות אישים יהודיים שנקברו בנכר והועברו מאוחר יותר לקבורה בשנית בישראל.

בשנים אלו נקברו בנימין זאב הרצל וחנה סנש בירושלים; אפרו של אוטו ורבורג, הנשיא השלישי של הקונגרס הציוני, נקבר בלית ברירה בבית הקברות של דגניה; ארונו של קולונל אליעזר מרגולין, מפקד גדוד מתנדבי ארץ ישראל שלחם במלחמת העולם הראשונה, הובא מאוסטרליה ונקבר בבית הקברות ברחובות ואילו הסופר פרץ סמולנסקין נקבר מחדש בהר המנוחות בירושלים, בחלקת קבורה שאמורה הייתה להפוך ל"פנתיאון האומה".

כל אלו היו חלק מקבוצה נרחבת של כמה עשרות של חוזים, מנהיגים פוליטיים, אנשי רוח ומעש, גיבורים, ראשי קהילות ועסקנים מהארץ ומהגולה שהמכנה המשותף ביניהם הוא שהם הלכו לעולמם בהיותם בגולה, הרחק מן הבית הלאומי שלמען הקמתו פעלו ואליו ערגו, ורק אחר כך, במעשה תיקון, הועברו שרידיהם לקבורה בישראל.

בהרצאה אבחן מדוע נעשה מאמץ כה גדול להעלות את ארונותיהם לקבורה בישראל ואראה כיצד הפכו ההלוויות של חלק מאישי הציבור הללו וקבריהם, לפחות לפרק זמן מסוים, לסמלים ממלכתיים, מפלגתיים או ארגוניים, ולאמצעי לביסוס האחיזה הישראלית על המרחב. "מפעל" ההלוויות השניות הגיע לשיאו בשנות החמישים ודעך במחצית השנייה של שנות השישים, כאשר האישים הראויים לקבורה בשנית הלכו והתמעטו ותשומת הלב הפוליטית והציבורית הישראלית הופנתה לכיוונים אחרים.

מילות מפתח: נוף, נוף סמלי, הלוויות, בתי קברות, מקומות קדושים

Estie Yankelevitch

אסתי ינקלביץ

"אורח בא להזהירנו": פרופ' גדעון מר ותרומתו למפעל ההתיישבות בגליל העליון

**"A guest come to warn us": Prof. Gideon Mer and his contribution to the
settlement enterprise in Upper Galilee**

לפרופ' גדעון מר מיוחסת הדברת המלריה בעמק החולה. זו תרומה משמעותית שהשליכה על כל מפעל ההתיישבות היהודית באצבע הגליל. מר עלה לארץ ישראל מליטא בשלהי העלייה השנייה, התנדב במלחמת העולם הראשונה לגדוד נהגי הפרדות ושימש כשלישו של טרומפלדור במערכה הכושלת בגליפולי. בשנות ה-20 חזר מר לארץ והשתלב כסניטר מטעם התחנה לחקר המלריה אותה ייסד פרופ' ישראל קליגלר בחיפה. כאן נחשף לראשונה לממדי המחלה ולדרכי הטיפול בה. בהמשך השלים את לימודי הרפואה שלו באיטליה והתמחה בתחום המחלות הטרופיות.

ב-1928 הצטרף מֶר כחוקר ובהמשך מונה למנהל התחנה לחקר המלריה, שהוקמה על-ידי האוניברסיטה העברית בראש פינה. במרחק 14 ק"מ מראש פינה השתרעו ביצות החולה, שדה העבודה של התחנה. עמק החולה, היה כאמור, אזור נגוע מלריה עקב הביצות שהשתרעו מצפון לאגם, והאוכלוסייה המקומית, שהייתה נגועה כולה בקדחת, התמודדה לאורך השנים עם תמותה וחולי, בעיקר בקרב הילדים. תחילה התרכזו בתחנה בבדיקות התנאים המקומיים של המלריה בגליל העליון ובבדיקות שיטות הריפוי באמצעות תכשירים חדשים שהגיעו לארץ. בהמשך הגישה התחנה עזרה רפואית גם לחולים הערבים מהסביבה. מציאות זו עיכבה את התפתחות היישוב היהודי בעמק החולה, ומסיומה של המלחמה ועד 1939 לא הוקמה ולו נקודה אחת, למעט חולתה, שהוקמה בסוף 1936, כפלוגת כיבוש של זיכיון החולה.

ב-29 בספטמבר 1934 אישרה ממשלת המנדט את העברת הזיכיון לחברה להכשרת היישוב. אחת המשימות הראשונות שעמדו בפני בעלי העניין של הזיכיון הייתה הכנת תכנית עבודה לניקוז ופיתוח. ליהודים, לערבים ולממשלת המנדט היה עניין בפיתוח החקלאי ובבקרה על המלריה, ומי שיכול היה לבצע את הפעולה המשולבת הזו היו בעלי הזיכיון והגופים שתמכו בהם מבחינה כלכלית ומבחינה הנדסית. מֶר הוזמן על-ידי נחום הורביץ, מנהל הזיכיון במקום, כבעל הידע והניסיון באזור, להנחות את היושבים בחצר הזיכיון כיצד לקיים שגרת חיים בצל סכנת המלריה.

באביב 1939 עלו על הקרקע "מצודות אוסישקין", ביניהן הקיבוצים עמיר, דן ודפנה, שאר ישוב, ועוד. מר ליווה והדריך את היישובים החדשים בשיטות מניעה וטיפול ובזכות פועלו החזיקו היישובים מעמד עד להדברת המלריה באזור ביצות החולה. ההדברה בוצעה בין היתר הודות לידע ולפיתוח של מר, שנרכשו במהלך מלחמת העולם השנייה, בעת שליחותו במסגרת הצבא הבריטי למזרח הרחוק, שליחות שזיכתה אותו באות כבוד מטעם המלך ג'ורג השישי.

מטרתו של מחקר זה להציג את חלקו של מֶר במעשה ההתיישבותי בעמק החולה ואת תרומתו לביסוס הגליל העליון כחבל התיישבות יהודית בשנות ה-40 של המאה ה-20. בחינה זו מתבססת על עבודתו המחקרית, כפי שזו משתקפת במחקריו ועל חומר המצוי בארכיון הציוני, בארכיון המדינה ובארכיונים המקומיים בגליל העליון.

מילות מפתח: מלריה, גדעון מֶר, זיכיון החולה, התיישבות, גליל עליון

Arnon Medzini

ארנון מדזיני

כיצד הפוליטיקה של המפות משפיעה על הבנתנו את העולם

How the politics of maps influences our understanding of the world

המחקר אודות הקרטוגרפיה הקריטית החל להתפתח בעיקר מסוף שנות השמונים. בתקופה זו בולט מחקרו של הגיאוגרף בריאן הארלי שפיתח לראשונה את התאוריות לגבי כוחה המשמעותי של הקרטוגרפיה והצביע על הסובייקטיביות של הקרטוגרפים אשר מתקשים להימנע משילוב תפיסת עולמם וערכיהם החברתיים והתרבותיים בדרך הצגת המפות שציירו.

גיאוגרפים, היסטוריונים, קרטוגרפים וחוקרי מדע המדינה שהמשיכו בפיתוח התאוריות של הארלי, הטילו גם הם ספק באובייקטיביות המשוערת של הקרטוגרפיה. מחקריהם מנסים לבחון ולנתח את המפות על-פי תבחינים כמו: ההקשר התרבותי של המקום בו שורטטו, מניעיהם של הממפים, האינטרסים של המוציאים לאור, מדיניותם של המממנים, ציפיות הקהל ויחסי הכוחות בחברה המפיקה את המפות ומשתמשת בהן. בעקבות המחקרים גברה ההכרה בכך שהמפות לא רק מוטות תרבותיות, אלא שיש להבינן כחלק מציאות אידיאולוגית-פוליטית עמוקה יותר.

מפות מספקות נקודת מוצא לפרשנות של מציאות, כפי שמפרשים אותה הקרטוגרפים שהם סובייקטיביים. כל מפה מסננת את המציאות, מעוותת אותה ומשליכה עליה סימנים מוסכמים. כל מפה מציגה למעשה את אופני הראייה של יצרניה ושל המשתמשים בה ואת תפיסת עולמם. אף אם אין בה תחבולות או כוונות זדון, הרי בהיותה ייצוג גראפי תלוי-תרבות, כל מפה נושאת לצד ייצוג המציאות הגיאוגרפית גם מסרים אידיאולוגיים. הקהל הרחב ער לסכנות הטמונות בסילוף של המציאות בטקסטים מילוליים, אך אינו יודע כיצד להיזהר ממפות מניפולטיביות, ואין הוא יודע להבחין בין מפות "טובות" ל"רעות". המתבוננים במפות הם בדרך כלל חסרי ידע וכלים להתבוננות ביקורתית ואינם מסוגלים להבחין במניפולציות שעשו הקרטוגרפים בעת הכנת המפות. וכך, למפות הגיאוגרפיות תפקיד בהחדרת מסרים פוליטיים. בעשור האחרון הקרטוגרפיה עברה לסביבה דיגיטלית המאפשרת לייצר מפות באופן מהיר וקל יותר. המפות הדיגיטליות מעודכנות יותר, ויזואליות יותר, ניתנות להגדלה כמעט ללא הגבלה ומכילות מידע בתחומים חדשים ומגוונים שכלל לא היו קיימים במפות המסורתיות. את המפות הדיגיטליות גם קל יותר לשמור ולהפיץ כמעט ללא עלות. לכן, גם סכסוכים בין מדינות בנושאים כמו בעלות על טריטוריות, מיקומו המדויק של תוואי הגבול ותיוג במפות של שמות מקומות עברו למדיה הדיגיטלית.

מטרת ההרצאה היא לבחון את מקומן של מפות היסטוריות לעומת מפות דיגיטליות במאבק על תפיסת הזהות הלאומית. השערת המחקר היא שהמפות הדיגיטליות מדגישות טוב יותר את המחלוקת בין מדינות והן מאפשרות גם מתן ביטוי לרגישויות של זהות לאומית, באמצעות פתרונות קרטוגרפיים. פתרונות מסוג זה אינם אפשריים במפות המסורתיות.

מילות מפתח: גיאופוליטיקה, זהות לאומית, מפות דיגיטליות, קרטוגרפיה

Yair Bauml

יאיר בוימל

מדיניותה הקרקעית של ישראל והקק"ל כלפי האזרחים הערבים בישראל 1948-2012

Israeli and KKL (J.N.F.) land policies toward the Arab citizens –1948-2012

מטרת ההרצאה היא להציג את מדיניותם הקבועה והלא משתנה של מוסדות הקרקע של המדינה ושל הקק"ל כלפי האזרחים הערבים בישראל מאז הקמת המדינה ועד היום. הקק"ל הוקמה ב-1901 כגוף המשוך להסדרות הציונית העולמית. מטרתה היתה רכישת קרקעות בארץ ישראל, בעיקר מבעלי קרקעות ערבים, והעברתן לשימוש היהודים בלבד. עד 1948 רכשה הקק"ל מיליון דונם. ב-1948 השתלטה ישראל על 4.1 מיליון דונם (55% משטחי המדינה, ללא הנגב) של הערים והכפרים שהתרוקנו ורוקנו מתושביהם במהלך המלחמה, במרכז הארץ ובצפונה. ב-1949, כדי למנוע השבת קרקעות לערבים, העבירה המדינה לבעלות הקק"ל מיליון דונם מהקרקעות שנתפסו ב-1948. כיום מחזיקה קק"ל – כלומר העם היהודי ולא אזרחי ישראל - ב-2.64 מיליון דונם שהם 14% משטח של ישראל בגבולות הקו הירוק (כ-50% מהשטח החקלאי בישראל). קק"ל היא בעל הקרקעות הגדול ביותר במדינה, לאחר המדינה. בנוסף, עד מחצית שנות התשעים הופקעו כ-60% מהאדמות שנותרו בבעלותם של הפלסטינים שהפכו לאזרחים ערבים ישראלים והועברו, גם הן, לידי המדינה.

באמצעות חקיקה שנעשתה בעיקר בשנים 1960-1961, ואמנה שנחתמה בין הממשלה לקק"ל, הפכה מדיניות הקק"ל למדיניות המועדפת בניהול כל מקרקעי המדינה, כולל כל אדמות המדינה (79% משטחי ישראל) ובסך הכל כ-93% משטח המדינה. ניתן לומר כי בכל הקשור למשאב העיקרי של כל מדינה – הקרקע - ויתרה המדינה, מראשיתה, על ערכים דמוקרטיים ושוויוניים והיא מעניקה למטרות הציוניות עדיפות מכרעת תוך אפלייה קשה של האזרחים הערבים, ששיעורם במדינה עומד על כ-18%. כלומר: באדמות הקק"ל יש ליהודים זכות לשימוש בלעדי, אך גם בניהול והקצאת אדמות המדינה מושלים בכיפה עקרונות הקק"ל. הראיה הטובה ביותר לכך היא שמאז הקמת המדינה קמו עשרות רבות של יישובים יהודיים ואף לא יישוב ערבי אחד, למרות יציבותם של שיעורי שתי האוכלוסיות.

בשנים 2009-2013, בגין הכנסות המדינה מקרקעות הקק"ל המושבחות והמשווקות על-ידי המדינה, העבירה רשות מקרקעי ישראל לקק"ל – כלומר שוב ליהודים בלבד ולא לערבים - כ-1.17 מיליארד ₪ בממוצע לשנה. ב-2009 בוצעו חילופי קרקעות בין המדינה לקק"ל. הקק"ל הבטיחה כי אף זונם מהקרקע שקיבלה מהמדינה, כלומר מבעלות של כל אזרחי המדינה (כל האדמות שהקק"ל קיבלה נמצאות בגליל ונגב, היכן שהיישובים הערביים משוועים לקרקעות לצורך תכניות מתאר לאוכלוסיה הצומחת), לא יעבור לאזרחים הערבים. ובמילותיה של קק"ל: "לקק"ל אסור לפעול להקצאת קרקעות לתושבי המדינה כולם". גם הרפורמה המשפטית שהושלמה ב-2011, עת מנהל מקרקעי ישראל הפך לרשות מקרקעי ישראל (רמ"י) הותירה את התשתית המשפטית מ-1960 ו-1961 לרבות האמנה, על כנה. יחד עם זאת, לאחרונה נעשות מספר פעולות שמציגות שינוי מסוים, שעיקרו מלל יותר שוויוני ורוח 'פוליטיקלי קורקט' ואף מספר פעולות מעשיות הקשורות בשמירת שטחים פתוחים, שיקום נחלים העוברים ליד יישובים ערביים וכו'.

מילות מפתח: קק"ל, קרקעות, אזרחים ערבים, אפליה, רשות מקרקעי ישראל

Esther Carmel Hakim

אסתר כרמל חכים

העיתונאית דורותי קהן בר אדון: השוואתה בין קיבוץ למושב 1947

Journalist Dorothy Kahn Bar Adon:

Comparison between kibbutz and moshav 1947

דורותי קהן בר אדון (1907–1950), עיתונאית יהודיה אמריקנית עלתה לארץ בשנת 1933, ובשנים 1936 - 1938 חיה ועבדה בקיבוץ גבעת ברנר. משנת 1943 ועד מותה בטרם עת התגוררה במושב מרחביה ושימשה ככתבת של העיתון "פלשתיין פוסט" בצפון הארץ. כעיתונאית עסקה בין היתר בחיי היומיום ובנושאים המעסיקים את האנשים החיים במרחב הכפרי. עם המעבר למושב מרחביה, החליטה בר אדון כי בנה בן השלוש יגדל בבית הילדים בקיבוץ מרחביה, וזאת למשך תקופה של שנתיים ימים. על חוויותיה אלה כתבה ספרון בו היא משווה את החיים של הילדים ושל ההורים במושב לבין החיים בקיבוץ.

הרצאתי תתמקד בדברים שכתבה בר אדון בספרון בשם הכפרים התאומים: מרחביה, בו היא משווה בין שתי צורות היישוב השיתופיות מנקודת מבט של מי שהגיעה מבחוץ, לא התחנכה בתנועת נוער, לא השתייכה למפלגה פוליטית ובשל כך יכלה להביע את רשמיה ואת הביקורת שלה לגבי החינוך, המשפחה והילדים. זהו מסמך אותנטי ויוצא דופן של כתיבה אישית ולא מטעם מפלגה או תנועה. בכתיבתה הסתמכה בר אדון על ניסיונה האישי והידע שרכשה מחבריה הרבים בתנועה הקיבוצית ובמושבים. היא בוחנת מנקודת מבט אישית ומגדרית את הניסיון החברתי והכלכלי המרתק של שתי הצורות של ההתיישבות השיתופית. יכולתה לראות את המשמעויות ארוכות הטווח של ההבדלים הקטנים כגון צליל הפעמונים המזמין את החברים להתכנס, השונה בין הקיבוץ למושב, הכריכים המיוחדים של ילדי המושב לעומת אלה האחידים של ילדי הקיבוץ, היכולת של בנות ובני הקיבוץ לצאת ללימודים גבוהים, לעומת בנות ובני המושב החייבים בפרנסת המשק. אלה הן דוגמאות אחדות ממסמכים מהם מורכבת הרקמה החברתית של אותם יישובים בתקופת המנדט. מהניתוח עולה כי כבר לפני כשבעים שנה, כאשר היישובים השיתופיים היו בשיא כוחם האידיאולוגי, הבחינה בר אדון בראייתה החדה בתחומים הרגישים שבהם צפויות התנגשויות בין האידיאולוגיה והמציאות.

מילות מפתח: עיתונאית, קיבוץ, מושב, ציונות, התיישבות